

Recenzije i prikazi

Dragica Vujadinović

Politička filozofija Ronalda Dvorkina

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd 2006.

Beogradska filozofkinja Dragica Vujadinović, profesorica Pravnog fakulteta (predmeti: Političke i pravne teorije, te Studiji roda), objavila je zanimljivu i izvrsnu monografiju o filozofiji politike jednoga od vodećih predstavnika liberalne filozofije politike i prava u 20. stoljeću, Ronalda Dvorkina. Knjiga obasize 192 stranice i sastoji se od: uvoda, pet osnovnih poglavlja (1. »Filozofska interpretacija – temelji Dvorkinove političke filozofije i liberalne teorije pravde«, s potpoglavljima o etičkom individualizmu i dvije kardinalne vrijednosti humanizma: moralnom utemeljenju liberalizma, tj. liberalnoj etici i individualnoj moralnosti, statusu i integritiranosti vrijednosti, te karakteru i mogućnosti objektivne istine u polju vrijednosnih sudova; 2. »Politička interpretacija – pravda kao 'jednakost resursa'«, s potpoglavljima o središnjosti jednakosti u Dvorkinovo političkoj filozofiji pravde, o tumačenju pravde kao »jednakosti resursa«, o normativnom principu neutralnosti države, neutralnosti države i perfekcionistačkoj etici; 3. »Dvorkinovo shvatanje o moralnim osnovama liberalizma«; 4. »Smisao objektivnog važenja vrednosnih sudova u moralu i pravu«; 5. »Zaključna razmatranja – Ronald Dvorkin i savremena politička filozofija«), te znanstvenog aparata.

Do osnovnih teza o karakteru Dvorkinove koncepcije, a to su odredba pravde kao suverene vrline liberalne političke zajednice, istovremeno razumijevanje pravde kao parametra individualne etike, suglasnost pluralnih liberalnih individualnih etika s liberalnom etikom u cjelini, te suglasnost pluralizma s liberalnom teorijom i praksom jednakosti resursa ili koncepcijom pravde, autorica dolazi posred-

stvom koliko minuciozne toliko i suverene analize i rekonstrukcije relevantnih dimenzija Dvorkinova opusa, oslanjajući se prije svega na djela *Suverena vrlina*, *Bit individualnih prava*, *Stvar principa*, *Carstvo prava* i *Temelji liberalne jednakosti*. Naglasak leži na kasnijim Dvorkinovim radovima (tzv. druga i treća Dvorkinova faza), kada on pokušava filozofijski (etički, aksiološki i epistemološki) utemeljiti političku teoriju liberalizma. Motivi Dvorkinova filozofijskog utemeljenja teorije političke moralnosti (njegovim riječima, nužnosti uvođenja više filozofske razine argumentacije, kako bi se ta teorija locirala u općenitijem obrazloženju ljudske vrijednosti etike i moralnosti, statusa i integritiranosti vrijednosti, te karaktera i mogućnosti objektivne istine) leže u nadi da će takvim utemeljenjem teorija dobiti na uvjerljivosti. Pritom Dvorkin pod etikom podrazumijeva, s jedne strane, moralnost (koja nije odvojena od filozofijske koncepcije moralnosti bazirane na dvije fundamentalne vrijednosti humanizma), a s druge strane, posredstvom razine »političke moralnosti«, individualnu dobrobit (»individualne etike«). Razliku etike od moralnosti on će, ne baš posve konzekventno, na jednom mjestu odrediti tako što će etici pripisati proučavanje toga kako da se živi dobro, a moralnosti proučavanje ispravnih i pogrešnih činjenja. Etika se u svakom slučaju temelji na dva neupitna fundamentalna principa humanizma, a to su princip jednake važnosti i princip posebne odgovornosti, koji u cjelini rezultiraju koncepcijom jednakosti. Ujedno su vezani i uz pojam samopoštovanja, koje obuhvaća moralni odnos pojedinca spram drugih i spram vlastite dobrobiti. Prema autorici, smisao takve koncepcije leži u shvaćanju prema kojemu individua ne može voditi dobar život, a da ne uzima u obzir opće dobro, odnos spram drugih i kvalitetu političke zajednice u kojoj živi (a koja sa svoje strane utječe na individualnu etiku i individualnu dobrobit).

Na tim pretpostavkama Dvorkin razvija i svoju koncepciju liberalne države, koja je, doduše, neutralna (kao što je i tolerantna u odnosu na vrijednosni pluralizam), ali zauzima stranu u situacijama nepomirljivih sukoba

individualnih vrijednosnih opredjeljenja, i to s pozicije fundamentalnih principa humanizma i vrijednosti liberalne etike. Koncepti pravde, jednakosti, slobode i demokracije nameću potrebu rasprave o vrijednostima i za suočavanjem različitih vrijednosnih tumačenja, i to u svrhu uspostavljanja refleksivne ravnoteže i integriranja glavnih političkih vrednota, što je suprotstavljeno tezama (kakve zastupa npr. John Rawls) o diskontinuitetu između etike i politike. Demokracija se tu javlja kao najpogodnije tlo za otjelotvorenje temeljnih načela humanizma, a pitanje njezina legitimiranja ne rješava se konsensusom (kojeg nije moguće postići), već posredstvom jedinstva kardinalnih vrijednosti humanizma ugrađenih u temelje naših političkih vrijednosti, što se profilira kao uspostavljanje refleksivnoga interpretacijskog pristupa u cilju izgradnje refleksivne ravnoteže). Odatle proizlazi i unutarnja povezanost pitanja o institucijama s etičkim pitanjem.

Na temelju ovakve etičko-političke aksiologije (čije pretpostavke ni Dworkin ni autorica ne dovode u pitanje, niti problematiziraju njihov iskon ili utemeljivost) gradi se i odgovarajuća epistemologija, koju Dworkin oblikuje kao poziciju internog skepticizma (a to je stajalište prema kojemu u polju vrednota nije ni moguće niti opravdano biti skeptičan od početka do kraja). Vjerujući da su temeljne vrednote političkog sistema liberalne demokracije institucijski i normativno toliko integrirane u civilizaciju da posjeduju karakter objektivne istine, Dworkin će oblikovati svoju središnju koncepciju filozofije politike i prava, koja se sastoji u razumijevanju pravde kao jednakosti resursa. Na djelu je pokušaj idealnog pomirenja ideje jednakosti (dakako, hipostazirane u vrednotu, što nije lišeno problematičnosti) s liberalnom tradicijom i suvremenošću liberalno-demokratskog poretka. Nasuprot koncepcijama (koje su posebice svojstvene i staroj i novoj desnici) prema kojima sloboda ima primat u odnosu na jednakost, Dworkin zastupa postavku o neodvojivosti slobode od jednakosti, pri čemu tu sama jednakost posjeduje specifičan prioritet. Svjestan raznovrsnosti tumačenja pojma jednakosti, on ga na praktičko-političkoj razini *de facto* izjednačava s nastojanjem da se smanje faktičke socijalne i ekonomijske nejednakosti, te vjeruje da takva koncepcija posjeduje teorijski i praktički emancipacijski potencijal, kao i mobilizacijsku snagu. Na osnovi moralne jednakosti svih ljudskih bića artikuliraju se pravna, politička i ekonomijska dimenzija jednakosti. Rezultat te artikulacije očituje se u postavci prema kojoj poredak mora osigurati jednaku skrb za svakog građanina, u čemu se i iskazuje istovjetnost suverene vrline s pravdom i s jednakošću

resursa. Dakako, pretpostavka tog identiteta jest razrada distribucijske sheme jednakosti resursa, u kojoj se pomoću principa razlike nastoji uspostaviti pravedna raspodjela, neosjetljiva na okolnosti, ali osjetljiva na odabir svake osobe. U tom sklopu autorica pozorno razmatra Dworkinov odnos spram Rawlsovih teorija, kao i spram koncepcija klasičnog utilitarizma, te nakon toga posvećuje (možda i pomalo pretjeranu) pozornost idejama neutralnosti i perfekcionističke etike u elaboraciji J. Kisa, uočavajući njihovu supstancijalnu kompatibilnost s Dworkinovu strategijom kontinuiteta (dakako, kontinuiteta etike i politike).

Etički liberali – koji pravdu vezuju uz jednakost u resursima, a ne uz individualnu dobrobit zasnovanu na egoističkom interesu – ne mogu prihvatiti nijednu teoriju koja dobrobit smatra odvojenom od pravde, drži Dworkin. To znači da resursi ulaze u etiku kao normativni parametri, pa se stoga imaju odbaciti sve neegalitarne teorije pravde. Nastojeći otkriti moralne osnove liberalizma, on isključuje ono tumačenje liberalizma koje prvenstveno vodi računa o ispravnosti i pravednosti, te pitanje o dobrom životu ostavlja individualnim moralnim odabirima. A sastavno pitanje individualne moralnosti jest pitanje pravednih odnosa u zajednici, jer ne može se individualno živjeti dobro ukoliko izostaje pravda, shvaćena kao jedinstvo slobode, jednakosti i tolerancije, s naglaskom na socijalnoj jednakosti resursa. Naime, upravo je pravda u navedenom smislu parametar etike. Drugim riječima, Dworkin je – nakon onih autora koji su nastojali oko obnove odavno izgubljena aristotelovskog jedinstva etike i politike (a nasuprot onima koji i dalje ustrajavaju na odvojenosti ovih dviju sfera) – učinio još jedan korak: pokušao je uspostaviti potpuno jedinstvo Aristotelove praktičke filozofije (u koju, uz etiku i politiku, spada i – prečesto zaboravljena ili, još češće, iz praktičke filozofije protjerivana u sferu umijeća stjecanja profita – ekonomika). Autorica ne eksplicira ovakav zaključak (ograničujući se na naglašavanje snažna jedinstva etike i politike kod Dworkina), ali jednoznačno upućuje na nužnost njegova izvođenja. U eksplicitnom bi obliku zaključak glasio: Ronald Dworkin prvi je praktički filozof po samorazumijevanju liberalne orijentacije koji je uspostavio jedinstvo etike, ekonomike i politike.

Iako se Dragica Vujadinović uglavnom ograničuje na imanentnu interpretaciju i analizu Dworkinovu koncepciju, te njihovu povremenu historijsku i socijalno-političku kontekstualizaciju, u ovom se djelu mogu naći i momenti njezina kritičkog odmaka u odnosu na predmet istraživanja. Kao primjer, može

poslužiti njezin uvid u to da Dworkin problematici vrijednosti pristupa zdravorazumski, što među ostalime rezultira i njegovom tezom prema kojoj su i u pravu (a pravo Dworkin smješta unutar polja vrijednosti) mogući supstantivni sudovi neodređenosti.

Ova knjiga nedvojbeno spada među najbolje monografije posvećene liberalnoj teoriji i filozofiji politike i prava, i to njezinu (uz Rawlsa) najznačajnijem predstavniku. Svima koji se produbljenije hoće pozabaviti djelom američkog mislioca koji je pokušao (i to ne bez uvjerljivosti niza svojih izvoda i zaključaka) pomiriti egalitarističku ideju jednakosti s onim najboljim u tradiciji liberalizma, djelo Dragice Vujadinović služiti će kao pouzdan vodič.

Lino Veljak

Željka Matijašević

Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan

AGM, Zagreb 2006., 226 str.

Strukturiranje nesvjesnog drugo je djelo hrvatske psihoanalitičarke Željke Matijašević, od sada dostupno hrvatskoj čitateljskoj publici. Djelo je krajnje uspio uvod koji daje pregled osnovnih psihoanalitičkih pojmova uz proširivanje uvida mnoštvom recentne strane sekundarne literature. Autorica problemu pristupa kronološki, polazeći od ideja i utjecaja koji su doveli do nastanka psihoanalize, preko Freudeovih određenja pojmovlja psihoanalitičkog do Lacanova povratka Freudu. Kako navodi u uvodu, Matijašević pristupa Lacanu preko Freuda, tumačeći lacanovsku psihoanalizu kao nadopunjavanje Freudove psihoanalize lingvističko-strukturalističkom dimenzijom. Sama struktura djela, podjela na poglavlja, sugerira paralelizam između Freudova i Lacanova mišljenja, budući da autorica teži jednakom imenovanju analognih poglavlja kod Freuda i Lacana.¹

U prvome dijelu autorica problematizira Freudovo postavljanje psihoanalize i promjene što ih je psihoanaliza doživjela u Freudovu djelu. Prema Matijašević, bitno mjesto za Freudovo napuštanje neurologije i prijelaz prema psihoanalizi jest njegov interes za hipnotičke fenomene. U razdoblju hipnotičkog pristupa psihoanalizi, Freud prilikom liječenja koristi

Breuerovu metodu katarze, koja uključuje hipnotičku sugestiju. Histerične simptome tumači kao rezultate zaboravljenih psihičkih trauma. Zadaća hipnoze jest da osvijesti traume, kako bi se s traumatičnog mogao otkloniti afektivni višak koji je tvorio simptom. Ta se je metoda pokazala nedostatnom, budući da je djelovala isključivo simptomatski, zanemarujući uzroke, te su se simptomi mogli otkloniti samo na određeni period bez mogućnosti trajnog izlječenja. Stoga Freud 1896., nakon deset godina uporabe, napušta hipnozu, točnije supstituira ju metodom slobodnih asocijacija. Prilikom daljnjeg pristupa Freudovu djelu Matijašević preuzima Ricœurovu metodu (usp. Paul Ricœur, *O tumačenju: Eseji o Freudu*), te razvoj Freudeova poimanja psihe tumači kao odvajanje od anatomsko-neuroloških eksplicacija svijesti. Pomak od neuropatologije, dominantne u *Studijama o histeriji*, prema psihopatologiji *Tumačenja snova* vidljiv je kao potpuno napuštanje anatomskih obilježja svijesti. U *Tumačenju snova*, preciznije 7. poglavlju, Freud artikulira prvotnu razradu prve topike, koja ne povlači referencu na tjelesno. Proučavanje snova dovodi Freuda do raspodjele psihičkog aparata pomoću prostorne metafore. Topička podjela psihe proizlazi iz potrebe da se odredi područje u kojemu nastaje poticaj za stvaranje snova. San je smješten u nesvjesno, te izražava nesvjesnu želju, a nesvjesno se u tom periodu može izjednačiti s potisnutim. Prije Freuda, već je Janet koristio pojam nesvjesnog, no njihova se određena poprilično razlikuju; za Janeta nesvjesno je traumatski uzrokovano otečpljenje kompleksa ideja koji nema posebnih svojstava, dok za Freuda nesvjesno ima seksualne konotacije. Ostale instance Freudove prve topike jesu: *svjesno*, koje obuhvaća sustav opažanja i pamćenje, te *predsvjesno*, u kojem se nalaze nesvjesne predodžbe koje su zadovoljile kriterije cenzure. Do razvoja psihičke teorije naznačene u *Tumačenju snova* dolazi u tzv. »Spisima iz metapsihologije«. Samu metapsihologiju Freud definira kao pokušaj znanstvene pretvorbe nadosjetilne stvarnosti u psihologiju nesvjesnog.

U tekstovima Freud razmatra dinamičke procese i mehanizme bitne za formiranje nesvjesnog. Do supstitucija prve topike drugom, Freuda je dovelo proučavanje narcizma. Činjenica da jasto može samo sebi postati libidalni objekt, ukida razlikovanje libida i ja-nagona. Libido je dio psihičke energije kojim se mjere promjene vezane uz seksualno uzbuđenje. Na taj način Freud uvodi monizam želje, te nastaje razlikovanje između razumskog (ja-nagoni) i ugone (libido). Nagon za samoodržanje sada se objašnjava kao narcistička komponenta ja-nagona. U svojim elaboracijama narcizma

Freud formira pojam ja-ideala koji postaje osnova izgradnje nadzorne instance – nad-ja iz druge topike. Začetke određenja nad-ja moguće je pronaći i u tekstu o žalovanju i melanholiji. Kroz melanholiju nastaje kritička instanca odvojena od ja koja uzima ja kao svoj objekt, te daje osnovu za samokažnjavanje. Kritička je instancija izgubljeni objekt koji se nanovo uspostavlja unutar ja, predstavljajući način razrješenja gubitka libidonožnog objekta. Tematika formiranja nad-ja izravno je vezana uz teoriju Edipova kompleksa, budući da je prvo žalovanje, žalovanje za izgubljenom roditeljskom figurom u procesu razrješenja Edipova kompleksa. Njegovu okosnicu čini etika odricanja »postizanje položaja priznatog subjekta uključuje odustajanje od prvobitnog objekta žudnje«,² a odustajanje rezultira integracijom individuuma u društveni poredak. Pri elaboraciji Edipova kompleksa, kojeg je osvijestio u autoanalizi, Freud se poziva na Sofoklova Edipa i Shakespeareova Hamleta. Kako zapaža Starobinski, a prenosi Matijašević, osnovna razlika između Hamleta i Edipa jest u činjenici da je u Edipu fantazam želje za majkom ostvaren dok je u Hamletu potisnut i manifestira se kroz inhibiciju djelovanja. Prilikom tumačenja Edipova kompleksa, Matijašević smatra kako je potrebno staviti naglasak na supstituciju teorije zavođenja Edipovim kompleksom. Krajem 19. stoljeća Freud napušta teoriju zavođenja, u kojoj je čin zavođenja činio osnovu potiskivanja. Ono je bilo shvaćeno bilo kao zbiljski bilo kao fantastični prizor, u kojem je dijete bilo izloženo seksualnim namjerama odrasle osobe. Zajedno s teorijom zavođenja, Freud je napustio i ideju o pasivnom seksualnom razvoju. Histerične simptome pacijentica više ne tumači kao posljedice potisnutih traumatskih iskustava, već kao potiskivanje i nijekanje želja što ih producira kritička instancija nad-ja. Falusni stadij, koji korespondira sa Edipovim kompleksom, vezivanje seksualnog nagona uz genitalije, za Freuda ne predstavlja začetak seksualnog života djeteta. Seksualni život djeteta počinje s njegovim rođenjem, kada je seksualna ugoda povezana s uzimanjem hrane u oralnom stadiju, dok se u analnom stadiju veže uz kontrolu mišića prilikom izlučivanja. Tako određenu infantilnu seksualnost karakterizira polimorfna perverznost, disperzija nagonskih utjecaja na niz erogenih zona (usta, anus). Polimorfna perverznost omogućuje sublimaciju, budući da čini mogućim odvajanje seksualnog užitka od genitalne organizacije i reprodukcije. Raspravu o Freudu Matijašević završava prikazom kliničke prakse preko pregleda najistaknutijih kliničkih slučajeva poput malog Hansa, Čovjeka-vuka, Schrebera i Dore.

U drugome dijelu Matijašević tematizira »Lacanaov filozofijsko-lingvistički povratak Freudu«. Na ideju revizije psihoanalize, Lacana je naveo razvoj psihoanalize nakon Freuda. Prema njegovu mišljenju, postfreudovska psihoanaliza svela se je na teorijsku elaboraciju psihoanalitičke prakse, što je najočitije u tezama ego-psihologije. On zahtijeva odvajanje psihoanalize od psihijatrije, te eksplikaciju Freudovih postavki pomoću lingvističko-filozofijske dominante. Kako navodi autorica, središte Lacanova djela čini redefinicija Freudova topičkog modela. Umjesto Freudove prve ili druge topike, Lacan razlikuje psihičke registre imaginarno/simbolično. Za registar Imaginarnog karakteristična je konstitucija ega kroz zrcalni stadij, koji se nadovezuje na Freudovu teoriju narcizma. Zrcalni je stadij posljedica preranog rođenja, koje dovodi do nerazmjera razvoja perceptivnih i motoričkih sposobnosti. Dijete tek prepoznajući odraz u zrcalu kao svoj dobiva svijest o jedinstvu vlastitoga bića. Identitet ega rezultat je poistovjećenja s odrazom koje je uvijek drugost, suparnički alterego. Roditelj (predstavnik Simboličkog) verificira djetetovo svodenje heterogenosti na istost, podudaranje slike i originala. Bez te protosimboličke dimenzije zrcalnog stadija ostalo bi problematičnim kako ego prepoznaje sebe kao sličnog slici bez svijesti o pojavnosti vlastitoga bića.

Prijelaz iz Imaginarnog u Simboličko omogućuje simbolička kastracija (Lacanaov analagon Freudovu Edipovom kompleksu). »Rani« Lacan, kako ističe Matijašević, kritizira Freudovu edipsku strukturu, smatrajući ju historijski uvjetovanim modelom koji unificira sve društvene varijacije obitelji. Za određenje simboličke kastracije krucijalan je pojam 'falusa', kojeg Lacan određuje kao manjak, falus koji nedostaje majci, ono što uspostavlja žudnju. Simbolička kastracija nastupa kada dijete spozna da majka nema falus, te da žudi za njime. Dijete želi ispuniti majčinu želju i postati falus za majku, no majka ne prihvata dijete kao zamjenski falus. Do razrješenja dolazi kada nastupi otac, nositelj falusa koji uvodi zakon i Simboličko. Značaj simboličke kastracije jest u formuliranju ideala-ja. On je simbolička funkcija koja određuje identifikaciju između nas i naše imaginarne zrcalne slike – idealnog-ja. Razdvajajući ja-ideal/idealno-ja i nad-ja, Lacan pokušava otkloniti aporiju Edipova kompleksa, tj. činjenicu da antagonizam s očinskom strukturom kod Freuda razrješava poistovjećenje. Kako sugerira autorica, ostaje upitnim, je li Lacan razlikom između ideala-ja i idealnog-ja postavljao identifikaciju na mjesto sukoba, ili zaobilazio Edipov kompleks konceptom falusa.

Promatran iz perspektive jezika, falus je primarni označitelj, »... označitelj određen da označi svekolike učinke označenog utoliko što ih uvjetuje svojom označiteljskom funkcijom«,³ onaj koji otvara mogućnost simbolizacije i uvođenja u jezik. Postavljanjem jezika u središte registra Simboličkog, Lacan, prema mišljenju Bowiea, napušta Freudovo nagonско određenje ljudskih bića. Čovjek prilikom uskraćenja prvobitnog zadovoljenja (odvajanja od dojke) napušta sferu nagonскоg, te je uveden u psihičko. Prijelaz karakterizira uvođenje čovjeka u područje jezika, stoga je za Lacana ljudska bit određena simbolizmom jezične djelatnosti. Iz čega proizlazi da se i u analizi *Fort-da* igre, koja Freudu služi za određenje nagona za ponavljanjem neugodnog iskustva, te daje polazište za reviziju teorije nagona (Eros i Thanatos), Lacan koncentrira na činjenicu da dijete govori, artikulira foneme i stvara značenje. Značenje nastaje kada se pojavi minimalna fonemska razlika između označitelja što se događa kada dijete izgovara foneme *a* i *o*.

Prilikom određenja strukture Simboličkog, kako upućuje Matijašević, Lacan je bio vođen strukturalno-lingvističkim otkrićima Levi-Straussa. Levi-Strauss tvrdi kako su mogućnosti odnosa između ljudskih bića u potpunosti determinirane sustavom univerzalnih zakona koji reguliraju nesvjesne aktivnosti uma. Lacan zadatak svog istraživanja pronalazi u određivanju univerzalnih zakona, koji upravljaju nesvjesnim aktivnostima uma. Ti su zakoni, zakoni jezika, a određenje jezične djelatnosti Lacan preuzima iz strukturalne lingvistike Fernanda de Sossira, kojemu pristupa preko Jakobsona. Od Jakobsona preuzima tezu o metaforičnom i metonimijskom polu jezika: metafori pripada sposobnost odabira i zamjene riječi prema načelu značenjske sličnosti, dok metonimija kombinira riječi prema načelu položajne bliskosti. Za Lacana, nesvjesno je strukturirano kao jezik, što znači da nesvjesni procesi slijede os kombinacije (metonimija) i selekcije (metafora). On pritom zanemaruje metaforičnu perspektivu i kao središte izgradnje simboličnog registra postavlja metonimijsko prenošenje. Značenje u nesvjesnom ne nastaje odnošenjem pojedinog označitelja na njegovo označeno, u radu sna ili slobodnim asociacijama značenje se generira kao označeno čitavog lanca označitelja; označitelji se odnose jedan na drugi i tek kao niz tvore značenje. Krajnja posljedica takvih razmatranja jest da se jezik više ne promatra kao sustav značenjskih vrijednosti, već kao metonimijski sustav pozicija. Na taj način Lacan podvlači i razliku u odnosu na Sossirovo poimanje jezika, budući da daje prednost označitelju u odnosu na znak.

Simboličko je područje jezika, u kojem nastaje subjekt koji se razlikuje od ega. Pritom autorica napominje da Lacan razlikuje subjekt (je) i ego (moi) koji je analogan predlakanovskom *ja* ili egu. Zadaća psihoanalitičkog subjekta jest za Lacana raskrinkati filozofijsko povlačenje znaka jednakosti između ega i subjekta. Subjekt je potrebno artikulirati uzimajući u obzir implikacije freudovskog otkrića nesvjesnog. U Descartesovu subjektu Lacan pronalazi ishodište psihoanalitičkog subjekta, budući da od Descartesa počinje otuđenje subjekta u označitelju. Želja postaje ljudska tek nakon stupanja u područje jezika, no subjekt kroz jezik ne ovladava svojom žudnjom. U registru Simboličkog žudnja uvijek ostaje nezadovoljenom. Verbalizacija žudnje u sebi nosi razdvajanjem žudnje od njezinih objekata – otuđenje, budući da se govor ne odnosi spram stvari, već prema označiteljima. Ona je na kraju postavljena kao razlika nastala oduzimanjem potrebe od zahtjeva. Zahtjev je vezan uz žudeni objekt, te uvijek traži više od zadovoljenja potrebe onoga što ostaje od zahtjeva nakon što je jezično posredovan. Kako navodi Weber, a prenosi Matijašević, objekt zadovoljenja neprestano se odgađa, jer se žudnja za označiteljem neprestano pomiče unutar označiteljskog lanca. Na taj je način konstruiran subjekt rascijepljen na subjekt označitelja i subjekt označenog. On je u govoru konstituiran isključivo od učinkama označitelja koji tvore njegovo nesvjesno. Lacan na koncu definira subjekt kao označitelja koji je drugim označiteljima dan kao označitelj.

Subjekt je rascijepljen od objekta, te ne može žudjeti dok ne vidi *kako* objekt žudi. U Simboličkom žudnja je podignuta na drugu potenciju, te postaje žudnja Drugog – alterega. On je nesvjesno polje transindividualne srodnosti subjekata koje upravlja jezikom i svim ljudskim odnosima. Takvo je određenje žudnje posljedica formulacije žudnje kroz žudnju majke za falusom. Matijašević ističe da Lacan prilikom određenja pojma žudnje polazi od hegelijanske fenomenologije želje posredovane putem Kojèvea. On preispisuje Hegelovu dijalektiku žudnje koristeći psihoanalitički pojmovni aparat. Pritom Lacan transformira Hegelovu instancu drugog u apersonalni simbolički poredak. Dijalektiku gospodara i roba vidi kao borbu djeteta sa zrcalnim odrazom. Agresiju nastalu u zrcalnom stadiju tumači kao produkt sukoba borbe sa savršenim dvojnikom. Do razrješenja sukoba dolazi kroz govor u registru Simboličkog. Osnovna Lacanova zamjerka Hegelu jest da hegelijanska samosvijest nije postanak autonomne svijesti, već samo zatamnjuje svijest logikom označitelja, povećavajući netransparentnost svijesti. Kao što se moglo naslutiti iz rečenog, Lacan

je bio pod znatnim utjecajem strukturalizma. Lacanov pokušaj napuštanja strukturalističke paradigme autorica poistovjećuje s uvođenjem registra Realnog. Tada on više ne postavlja odnos između Imaginarnog i Simboličkog, već Realnog i Simboličkog. Realno je traumatsko koje prethodi jezičnom posredovanju. Ono se opire pokušajima simbolizacije, te ostaje izvan jezika. Za registar Realnog karakteristično je razmatranje Stvari realnog, objekta bez označitelja koji je predodžba nemogućnosti označavanja, manjak označitelja. Stvar je primarna žudnja za majkom, nemogući zahtjev koji uvođenjem figure oca i zakona postaje zabranjen. Nemogućnost realizacije zadovoljenja primarnog zahtjeva otvara jezični svijet simboličnog. U pomaku od prazne logike označitelja prema označenom Stvari, koja daje značenje Simboličkom, vidljiv je Lacanov pokušaj nadilaženja strukturalizma. Žudnja je potraga za nemogućom mogućnošću zadovoljenja zahtjeva, potpune simbolizacije objekta Realnog. Jezik je neuspjeh pokušaj smještanja svijeta Stvari u svijet označitelja, budući da je u jeziku Stvar dana kao lanac označitelja – što je svojevršno ubojstvo Stvari. Prema svojoj funkciji, stvar Realnog podudara se s Kantovom stvari po sebi, onoga što stoji u temelju svega uvjetujući ga, no koje se nigdje ne daje vidjeti. Ona postaje prazno središte koje usmjerava žudnju u Simboličkom. S vremenom Lacan transformira Stvar u Objekt-malo a, izgubljeni objekt u kojemu se temelji simbolizacija, suvišak žudnje koji se realizira samo u fantaziji.

Osim navedenog, Matijašević tematizira i vezu psihoanalize i feminizma, razmatranja psihoanalitičkog iz pozicije feminizma. Stav feministkinja prema Freudu autorica karakterizira kao ambivalentan. Teoretičarke poput Firestone i Greer optužuju Freuda za patrijarhalni svjetonazor i mizogoniju, dok Mitchellova predlaže radikalna prevrednovanja početnog svjetonazora o psihoanalitičkom, težeći prikazivanju Freuda u pozitivnom svjetlu. Npr. sljedbenica Mitchellove, Chodorow primjećuje da su upravo Freud i Breuer dali riječ ženama, te su njihova sjećanja, simptomi i fantazije zabilježene u *Studijama o histeriji*. Stavovi feministkinja o Lacanu, također su podijeljeni; Mitchellova i Rose smatraju Lacanovo viđenje ženskog kao sprječavanje okoštavanja patrijarhalnog društva kroz njegov precizni opis. U suprotnosti s njihovim stavom, teoretičarke poput Irigaray i Cixous drže da Lacan kroz postavljanje koncepta falusa nanovo ponavlja Freudovu mizogoniju. Autorica se, također, na nizu mjesta dotiče i tumačenja društva pomoću psihoanalitičkog pojmovnog aparata. Začetke psihoanalitičkog pristupa društvu daje sam Freud u svojim tek-

stovima o kulturi i društvu. Iz njih se razvija socijalna filozofija, koja slijedeći Freuda interpretira društvo kao mjesto potiskivanja seksualnosti (posebno Marcuse i Reich). Druga grana psihoanalitičke teorije društva (Lasch i Fromm) zaokupljena je međuljudskim odnosima u društvu, posebice pitanjima emocionalne komunikacije. Lacanova je psihoanaliza, također, pronašla svoju implikaciju na problematiku društva u djelu Slavoya Žižeka. Za njega je jedno od bitnih pitanja pitanje post-edipskog nastanka identiteta, kada nestaje figura oca-zakona, već postoji samo opsceni otac koji nalaže užitek.

Martina Žeželj

1

U narednom izlaganju pokušat ćemo dati kratki pregled ključnih mjesta koje akcentira autorica, no pritom se nećemo strogo pridržavati autoričine strukture izlaganja.

2

Željka Matijašević, *Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan*, AGM, Zagreb 2006, str. 36.

3

Ž. Matijašević, *Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan*, str. 133.

Tonči Matulić

Bioetički izazovi kloniranja čovjeka

Filozofsko-teološko tematiziranje

Biblioteka Teološke rasprave i komentari; sv. 5, Glas Koncila, Zagreb 2006., 288 str.

Koja je najveća mjera i najviša vrijednost čovjeka kao osobe? Jesu li biotehnički pokušaji revolucioniranja života, eliminatorajući specifičnost ljudskoga, dostojni trenutka čovjekova rađanja? Što se krije iza sintagme terapijskog kloniranja? Trebaju li nam uopće klonovi, te zašto čovjek pred izazovima kloniranja stoji na samom vrhu piramide svojih znanstvenih mogućnosti dosežući ujedno i njihove granice? Filozofsko-teološka analiza, potkrijepljena snagom argumenata vođenih zakonima logike, još jednom je posvjedočila o interdisciplinarnom ustrojstvu bioetičke metode istraživanja, predstavljajući tako biomedicinske danosti vezane za kloniranje čovjeka na način bioetičkih izazova.

Prvim dijelom knjige, kroz pet poglavlja, autor objašnjava osnovne pojmove kao što su klon, kloniranje, partenogeneza, genski identitet, mogućnosti reprogramiranja genoma, posebno diferencirajući, u biologijskom smislu, različite vrste reproduktivnog i takozvanog terapijskog kloniranja. Problematizirajući status kojim na prirodnoznanstvenoj razini isti fenomeni imaju jednoznačnu vrijednost, za razliku od same vrijednosne razine, gdje gube takvu kvalitetu, autor posebnu pozornost pridaje jasnom razlikovanju, ali istovremeno i međusobnoj upućenosti fenomenološkog i vrijednosnog aspekta. Promatrajući izrečenu stvarnost pod nazivnikom genetičkog inženjeringa, široko zahvaća u svakodnevnicu, progovarajući o upitnostima proizvodnje hrane, lijekova, genskoj terapiji, tehnikama dijagnosticanja raznih urođenih bolesti izričući empirijske, jezične i biomedicinske aspekte istih fenomena. Ocrtavanjem društvenih metamorfoza otvara se drugi sadržajni dio knjige koji, u četiri poglavlja, pregledno iznosi analizu biopolitičkih odluka o kloniranju proizišlih iz najviših međunarodnih institucija u obliku konvencija, zakona, preporuka i naputaka, a kao pokušaj dokazivanja demokratičnosti demokracije, pritiješnjene individualnim pravima na potomstvo, i zahtjevima znanstvenika za poštivanjem slobode znanstvenog istraživanja. Može li se neoliberalnim poimanjem apsolutne autonomije čovjeka žrtvovati objektivna istina, a u prilog subjektivnoj slobodi čovjeka? U čemu se sastoji nepristranost i objektivnost ne-liberalnih argumenta, tj. eminentno onih katoličkih, koji iz perspektive onto-antropološke vizije čovjeka artikuliraju zahtjev apsolutnosti ljudskog dostojanstva, a ne apsolutnosti autonomije subjekta? Sučeljavajući se s činjeničnim pluralizmom, autor pitanja istovremeno upućuje instrumentaliziranoj i pragmatičko-kalkulatorskoj racionalnosti tehničke učinkovitosti koja, vođena eugeničkim svrhama, pothranjuje iracionalne ideje sciencizma, raelijanizma, sekularne eshatologije i tehnike transcencije.

Trećim dijelom knjige, kroz pet poglavlja, donosi se sinteza katoličkog nauka i vrednovanje kloniranja jasno argumentiranim razlozima protivljenja takvim postupcima, što je dodatno razjašnjeno strukturom logičke impostacije neoliberalnih osporavanja istih, tj. ne-liberalnih, katoličkih argumenata. Osnovna argumentacija, obuhvaćena dvjema skupinama, progovara o dostojanstvu braka i rađanja, te o dostojanstvu ljudskog života u nastajanju. Naglašena je metodološka važnost uočavanja normativne razine problema koji slijedi logiku teološko-epistemološke naravi, a tiče se legitimnosti naučavanja živog crkvenog Učiteljstva. Zahtjev za poštivanjem

ljudskog života, prije rođenja i u trenutku nastanka, obuhvaćen je trostrukim argumentima i to onima teološke, filozofsko-antropološke i humano-biologijske naravi. O kakvoj je stvarnosti riječ? Biologijske znanosti lišene vrijednosnog temelja, spregom prirodnih znanosti i tehnike potvrđuju egzistencijalni nihilizam, skepticizam i relativizam. Napredak je znanosti važan, no unaprijeđenje prirodnoznanstvenog istraživanja valja osloboditi ideoloških pretenzija prirodnoznanstvene spoznaje koja vodi u despotizam, porobljavanje i diskriminaciju, čime se otkriva autorov odgovor na bioetičke izazove kloniranja čovjeka. Kritika, koja postoji, upućena je neoliberalnom zahtjevu ekskluzivizma nad racionalnošću, koji stvarajući javno toleriranu diskriminaciju prisutnu na razlikovnoj razini javnog i privatnog djelovanja, ovom posljednjem, pridaje marginalnu mogućnost i vjerskog djelovanja, kao jedinom mogućem prostoru djelovanja uopće. Pitajući, može li se uopće odreći status racionalnosti vjerski oblikovanoj savjesti, koja se vjerom, kao nezaslužnim Božjim darom ne suprotstavlja razumu, nego ga pretpostavlja, prosvjetljuje i uzdiže, autor otkriva još jedan izazov pluralnog i demokratskog društva. Priroda kao stvorenje, kao protežna veličina, shvaćena u svojoj ambivalentnosti, ontološki je strukturirana kao i čovjek koji joj pripada. Zajedno upućuju na dinamički čin Božjeg stvaranja, koji im daje smisao i najveću vrijednost, ne prihvaćajući tako ikakvu mogućnost srozavanja cjelokupnog smisla isključivo na materijalni objekt znanstvenog istraživanja.

Posljednjim, četvrtim dijelom knjige, opet u pet poglavlja, autor daje konačan odgovor na pitanje o biotehničkim zahvatima kloniranja čovjeka, progovarajući o čovjeku kao osobi. Uzimajući u obzir etičke argumente propituje ideje 'ograničenog' i 'neograničenog', neželjenih posljedica i dobrobiti za čovjeka, realnog i fiktivnog uspjeha. Metafizička strukturiranost ljudske naravi upućuje na konstitutivnu ontološku činjenicu koja svakom ljudskom biću daje realno i logičko određenje, naravno, obuhvaćajući tako i somatski identitet koji se eksplicira kao biološki supstrat metafizičke naravi čovjeka kao osobe. Biotehnički zahvati koji isključuju posredovanje formalnog elementa, uvažavajući samo materijalni, tj. biološki, somatski supstrat, ignoriraju ontološku individualnost i oblikuju ideologijsku, tj. sekulariziranu metafiziku s pravom javnosti. Pitanje dostojanstva ljudske osobe nije i ne smije biti zadano granicama znanosti koje su zapisane u objektu, subjektu i znanstvenoj spoznaji, tj. u kontingentnoj i ograničenoj prirodi, takvom čovjeku i jednako takvom znanstvenom mišljenju, dokazuje autor. Ljudska

osoba, kao temeljni vrijednosni kriterij, izriče etičku osudu kloniranja čovjeka upućujući na kriterije genske različitosti, nepovredivosti biološke naravi čovjeka kao osobe, na njegovu autentičnost, samoodređenje progovaraajući upravo o onim vrijednostima koje su instrumentalizirane i negirane.

Na samome kraju, knjiga je popraćena s više od tristotinjak iscrpnih bilješki, koje uz imensko kazalo i pregledan popis literature oblikuju doprinos čiji autor, profesor moralne teologije i socijalnog nauka Crkve, prvi profesor bioetike na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, upućuje poziv kritičkom promišljanju i pokušaju ozbiljnog dijalogiziranja koji je od odlučujuće važnosti za današnje vrijeme.

Mateja Donković

Karel Turza

Medicina i društvo

Sociološki aspekti

Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, CIBID, Beograd 2005.

Značajne promjene koje su se prije nešto više od 15 godina odigrale u Hrvatskoj, u proteklom su godinama postale evidentne u gotovo svim sferama javnog i društvenog života, pa tako i izdavačko-publicističkoj djelatnosti. U dotad novim, a danas već svuda prisutnim zakonima tržišta, zateklo se i hrvatsko izdavaštvo, te nakon početnih nesnalaženja uglavnom uspješno prilagodilo pravilima nove igre u kojoj sva sredstva uperena ostvarenju pomno planiranog cilja ili strateškog interesa nisu samo opravdana već i nužna; forma i marketinški trikovi postaju značajniji od sadržaja kojeg prodaju, upečatljivi i tendenciozni naslovi odličan su mamac za većinu ljubitelja ili tek potrošača štiva. Istovremeno, u ime bivših dana zajedništva, u Hrvatskoj je i dalje prisutna praksa uspoređivanja s iskustvima i trendovima u zemljama s kojima smo nekada dijelili puno više od državne granice. Detaljnija analiza suvremenih procesa srbijanske izdavačke djelatnosti ipak nadilazi mogućnosti i okvire ovdje planirane recenzije knjige *Medicina i društvo. Sociološki aspekti*, koju potpisuje Karel Turza. Sudeći po samom naslovu, ovdje je riječ prvenstveno o jednoj sociološkoj knjizi koja prosječnog hrvatskog

čitatelja možda neće osvojiti zavodljivošću svog naslova, impresivnošću numeriranih stranica ili dopadljivim vizualnim designom, ali bi istovremeno sadržaj kojeg nudi i teme koje obrađuje mogli opravdati vrijeme i trud uloženi u njezino cjelokupno čitanje.

Autor knjige, profesor sociologije na beogradskom Medicinskom fakultetu, kroz *Uvod* (strana 1–5), 10 poglavlja (I. *Nauka* 7–26, II. *Kultura i društvo* 27–51, III. *Globalizacija (živeti u rizičnom svetu)* 53–63, IV. *Društvena interakcija* 65–77, V. *Rod i seksualnost* 79–88, VI. *Moderne organizacije* 89–95, VII. *Medicina* 97–102, VIII. *Sociologija tela* 103–110, IX. *Bolesnik* 111–114, X. *Lekarska profesija* 115–118), *Pojmovnik* (119–130), *Bibliografija* (131–132) i *Index* (133–135), obrađuje korpus raznovrsnih i zanimljivih tema – iako je medicina kao glavni predmet interesa prisutna u većini spomenutih poglavlja, okvir u kojem se sagledavaju spomenute teme, te korištena metodologija rada, prepoznatljivo su društvenog, odnosno sociološkog karaktera. No, krenimo redom.

Uvod knjige *Medicina i društvo*, Turza započinje konstatacijom »Čovekov je usud da živi s drugim ljudima« (1) i upravo bi ova rečenica mogla poslužiti kao ključna misao cjelokupne knjige. Naime, u ovoj rečenici Turza nije samo sažeo jedno opažanje o prirodi ljudskih odnosa oko sebe već ukazao na ono bitno, imanentno i određujuće kod ljudi – njihovu istovremeno biološku i društvenu osnovu upućenosti na život s drugima. Čovjekova priroda *zoon politicon-a* oduvijek je bila i jest predmet interesa i propitivanja brojnih znanosti – pa tako i sociologije. Unutar mnoštva suvremenih posebnih sociologija, koje se s različitih pozicija i perspektiva uključuju u istraživanje pojedinih područja društvenog života, sociologija medicine (iako autor navodi i druge nazive iz prakse poput: sociologija u medicini i medicinska sociologija, nažalost izostavlja pojašnjenje odabira termina *sociologija medicine*) opravdano bi mogla i trebala imati značajno mjesto u propitivanju, definiranju i reflektiranju međuljudskih, organizacijskih i sistemskih odnosa na relaciji pojedinac – medicina – društvo. Razloge tome prvenstveno je moguće tražiti u činjenici da sociologija medicine na specifičan način u svojim sadržajima dotiče i biološke i društvene kategorije čovjekove osobnosti. Unatoč stalnom specijaliziranju i usmjeravanju znanstvenih grana, baviti se medicinom danas bez elementarnog poznavanja i razumijevanja šire društvene problematike, nije samo izostanak opće kulture nego i potencijalna opasnost za jednodimenzionalno i u krajnjoj liniji neefikasno djelovanje (4). Stoga je uloga sociologije medicine dovesti

svoj predmet – medicinu, u vezu s bitnim značajkama konkretnog društvenog totaliteta, sa širim socijalno-povijesnim kontekstom, ne izostavljajući pritom i uvažavajući specifičnost subjekta kojim se medicina bavi (čovjekovo tijelo, ali i duh). Kako u nastavku ističe sam autor, knjiga *Medicina i društvo* (u početnim planovima zamišljena u formi trodjelne knjige sociologije, medicinske etike i socijalne medicine) prvenstveno bi trebala poslužiti studentima medicine u pružanju informacija o najznačajnijim dostignućima sociologije kao društvene znanosti, no s posebnim naglaskom na područjima koja se u većoj ili manjoj mjeri prožimaju s medicinom. Riječ nije o sociološkom katehizmu, napominje Turza, već o skupu spoznajnih elemenata, arhipelagu socioloških i sociološko-medicinskih dostignuća koji bi trebao buduće medicinare osposobiti da sociološki razmišljaju o svijetu, društvu i medicini. »Medicina i društvo bavi se društvenom konstrukcijom medicine i medicinskom konstrukcijom društva« (5).

S takvih pozicija, u kojima je naglasak, suprotno prevladavajućem trendu, na proširivanju istraživačkih pravaca, prožimanju različitih znanstvenih područja i grana, te stalnom unapređivanju metodološkog alata, Turza u svom prvom poglavlju (*Nauka*) započinje s prilično općim uvodom u pojam i fenomen znanosti uopće. Propitujući znanost kao sadržaj sociološke misli (sociologija znanosti), uz oprez prema općeprihvaćenim i konačnim verzijama definiranja *znanosti*, Turza često citira misli nekih od napoznatijih sociologa današnjice. Tako definicija koja zadovoljava logičke kriterije, ističe autor, misao je Anthony Giddensa (2003.), za kojeg je znanost »organizovana delatnost koja u sebi uključuje korišćenje sistemskih metoda empirijskog istraživanja, analizu rezultata tih istraživanja, teorijsko mišljenje i logičku procjenu argumenata s ciljem da se unaprijedi znanje o određenom području postojećeg« (7). Dakako, ova definicija nije nužno univerzalna (teolozi tako nude korjenito drukčiji koncept znanosti), dok pojedini mislioci postmodernističke orijentacije (najznačajniji među njima svakako su Jacques Derrida, Gilles Deleuze, Jean-François Lyotard) zagovarajući odbacivanje racionalnosti kao takve, osporavaju razloge postojanja znanosti uopće. Činjenica različitih znanstvenih područja, njihove podjele i metodologije znanstvenog istraživanja, čini traganje za primjerenom definicijom, ali još više sadržajnim razumijevanjem fenomena znanosti još većim izazovom. Iako Turza u svom prvom poglavlju dotiče mnoga zanimljiva znanstvena pitanja (princip sumnje u znanosti, fond znanstvenog znanja, epistemologija i gnoseologija, znanstvena klasifika-

cija, uzročno-posljedični odnosi u znanosti, pitanje metoda), rekli bismo da opravdano ne ulazi u njihovu dublju analizu, već nudi koncizan i informativan pregled spomenutih pojmova. Ipak, dva su podnaslova koja, s obzirom na cjelokupni sadržaj knjige, zaslužuju riječ više. U *Dve naučne paradigme* autor u kratkim crtama pokušava sagledati situaciju postojanja dviju oprečnih znanstvenih paradigmi: pozitivizma i paradigme razumijevanja (čiji je glavni instrument hermeneutika), izostavljajući dublje razmatranje zroka, ali i posljedica takve, uvjetno govoreći, znanstvene podjele. Upravo spomenuta *podvojenost* znanstvenih paradigmi za mnoge predstavlja glavni uzrok krize i početak kraja suvremene znanosti (o ovoj temi zanimljivo je proučiti djelo *Kriza europskih znanosti i transcendentna fenomenologija* Edmunda Husserla iz 1933.). U tekstu drugog podnaslova (*A medicina?*) Turza razmatra posljedice prevladavajućeg biomedicinskog modela suvremene medicine, koji implicira objektivnost kao prvi (i jedini) princip funkcioniranja medicine – zdravlje i bolest isključivo su objektivne kategorije, u kojima nema prostora za neegzaktna, spekulativna mišljenja (21).

Društvo i kultura naslov je idućeg poglavlja, u kojem Turza na jednostavan, no ne i manje zanimljiv način tumači neke od osnovnih pojmova, pojava i fenomena unutar suvremene znanosti sociologije, ali i unutar društva uopće. Krećući od terminoloških, preko sadržajnih tumačenja pojedinih pojmova (društvo, zajednica, modernost, postmodernost, socijalizacija, društvene norme, uloge i status, sociocid, kultura i vrijednosti, struktura i akcija, društvene promjene i zdravlje...), sve do zaključnih misaonih refleksija, autor nije dokazao samo vrsno poznavanje materije već je ujedno opravdao i svoj status sveučilišnog nastavnika – s obzirom da je ovo štivo prvenstveno namijenjeno studentima, razumljivost, jasnost i primjenjivost s kojim je pisano, zaslužuju riječi pohvale i preporuke.

Daljnja razmatranja na temu korjenitih i turbulentnih društvenih promjena, Turza razvija i u svom narednom poglavlju *Globalizacija (živeti u rizičnom svetu)*. Iako proces globalizacije nije nov i nepoznat, interes za njegovo proučavanje posebno raste u proteklom desetljeću, s obzirom da globalizacija kao *proces kojim se uspostavlja sve veća zavisnost između naroda, država, regija ali i pojedinaca* zahvaća i nepovratno transformira *tradicionalnu* (nacionalnu) državu, kulturni identitet i multikulturalnost suvremenog pojedinca i naroda, koncepciju privrede i odnose moći u svijetu, utjecaj tehnologije na život (i smrt) modernog čovjeka... Iako u svojim razmišljanjima Turza dotiče nekolicu suvremenih teo-

retičara globalizacije, posebno jako uporište pronalazi u ideji (globalnog) *rizičnog društva* suvremenog njemačkog sociologa Ulricha Becka. Rizik – jedna od glavnih kategorija suvremene modernosti (kasne ili visoke modernosti, kako ju naziva Anthony Giddens) nije promijenio samo brzinu nego i vrstu svoje pojavnosti – i novi zdravstveni rizici posljedica su globalnog zagrijavanja, upotreba GMO, epidemija svjetskih razmjera i brojnih drugih uzroka, te opravdano zabrinjavaju kao popratan fenomen suvremenih globalizacijskih procesa.

Četvrto poglavlje svoje knjige autor je posvetio još jednoj klasičnoj sociološkoj temi – *Društvena interakcija*. Iako u prvom podnaslovu *Makrosociologija i mikrosociologija* autor ističe postojanje dvaju glavnih razina na kojima je moguće pristupiti tumačenju društvene interakcije, iz teksta je evidentno kako je ovdje odabrani pristup prepoznatljivo mikrosociološkog karaktera koji se, za razliku od makrosociološkog proučavanja velikih društvenih sistema i područja, bavi pojedincima i manjim socijalnim grupama, njihovim međusobnim vezama i odnosima. U prepoznavanju i čitanju takvih pojedinačnih socijalnih odnosa, od izuzetne je važnosti *kommunikacija*, kao ona vrsta interakcije koja se ostvaruje pomoću znakova (67, prema Nikola Rot, 2004., *Znakovi i značenja*, ΠΛΑΤΩ, Beograd). Stoga ne treba čuditi što je veći dio poglavlja o društvenoj interakciji autor posvetio upravo pojmu i procesu komunikacije – verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji, te poteškoćama u komunikaciji, posebno predrasudama i autoritetu.

S obzirom na dosad spomenute teme i sadržaje koje Karel Turza obrađuje u knjizi *Medicina i društvo*, lako bismo mogli pomisliti kako primarno područje njegova interesa čine pitanja koja, uvjetno govoreći, pripadaju tradicionalnim sociološkim temama. U opovrgavanju takvih razmišljanja dobro bi nam mogle poslužiti naslov i cjelokupan sadržaj petog poglavlja knjige, *Rod i seksualnost*. Iako spolno-rodna problematika sve češće i sve opravdanije postaje sadržajem ozbiljnih socioloških istraživanja i propitivanja, još se uvijek nije u potpunosti oslobodila karaktera kontroverzne i nedovoljno mainstream-teme unutar onoga što nazivamo »pravom« teorijskom znanosti. Ipak, protivno ustaljenim i prevladavajućim mišljenjima, ozbiljna i društveno aktualna sociologija koja nastoji ne samo tumačiti trendove već ih i stvarati, u središte svog interesa svakako bi trebala uključiti(va)ti teme seksualnosti, prirodne ili konstruirane nejednakosti, seksizma, heteroseksizma i homofobije, javnog morala i industrije seksa, što Turza i čini, nažalost vidno

ograničen obimom i glavnom temom knjige. S obzirom na cjelokupan sadržaj knjige, ovdje posebno ističemo podnaslov *Seksualnost, rizici i medicina*, u kojem autor pažnju posvećuje epidemiji HIV-a, koja iako na određeni način danas pod nadzorom, i dalje simbolizira rizičnu stvarnost modernog svijeta.

Odgovarajući na pitanje, što su organizacije, kakve organizacije postoje (vojne, radne, političke partije i političke organizacije, organizacije za zaštitu profesionalnih interesa, organizacije za zaštitu lokalnih interesa, sportske, kulturne, religijske, medicinske organizacije...), te koja je njihova uloga i značenje u modernom društvu, autor knjige u poglavlju VI. *Moderne organizacije* nije pokazao samo dobro poznavanje spomenute problematike već i lucidnost u pronalaženju, prepoznavanju i definiranju društvenih konstrukcija zajedničkih tradicionalnom, ali i (post)modernom društvu. Organizacija kao široko grupiranje ljudi oko zajedničkog cilja (89), bila je značajna tema istraživanja vrsnih klasičara sociološke misli (Karl Marx, Robert Michels, Max Weber), no jednako snažno i danas predstavlja predmet sociološke analize. Interes za unutrašnju strukturu organizacija, njihove uloga, značenje i moć koju posjeduju posebno je prisutan u sociološkim istraživanjima globalnih korporacija, koje u pravom smislu riječi predstavljaju ogledne primjerke suvremenih organizacija (posebno zanimljiv dio Turzina teksta o modernim organizacijama propituje značajke takozvane *korporativne kulture*, 92–93).

Posljednja četiri poglavlja u središte svog sociološkog interesa autor je stavio medicinu. U prvom među njima, *Medicina*, autor kreće od definicije medicine kao »nauke i prakse čija je svrha čuvanje i unapređivanje zdravlja čoveka, te sprečavanje i lečenje bolesti« (97, prema Ljubivoj Gvoić, 1997., *Sociologija – osnovi nauke o društvu i društveni aspekti medicine*, izdanje autora, Beograd), donosi i tumači podjelu medicine po nekoliko različitih kriterija (preventivna/kurativna; teorijska/praktična; zvanična/tradicionalna/alternativna), te kratku povijest medicine, dok je pumnije predstavljanje pojedinih specifičnih medicinsko-socioloških tema Turza ipak ostavio za posljednja tri poglavlja.

Sociologija tela naziv je sedmog poglavlja u kojem se autor bavi problematikom utjecaja društvene sredine na naša tijela. Iako prve studije spomenutog usmjerenja potiču još iz vremena socioloških radova Friedricha Engelsa (ovdje Turza upućuje na njegovo poznato djelo iz 1848. godine *Položaj radničke klase u Engleskoj*) značajnija istraživanja sociologije tijela ipak su novijeg datuma, te stavljaju u središte svog interesa tijelo suvremenog čo-

vjeka pod različitim utjecajima kojeg na njega vrši (post)moderni društvo. Unatoč činjenici što je poboljšanje kvalitete života evidentno u brojnim sferama ljudskog života, moderno doba ne samo da nije u potpunosti otklonilo neke »stare« probleme (glad, nestašica vode, epidemije), već je dovelo i pojave novih (stres, anksioznost, depresija, kroničan umor, nesаница...). Najveću zabrinutost za kretanja modernog društva Turza izražava pred činjenicom sve većeg raslojavanja i nejednakosti stanovništva, i to ne samo na globalnoj razini već i unutar pojedinih društvenih sistema. Spomenuta se nejednakost ne očituje samo u kupovnoj moći građana pojedine zemlje već i na mogućnostima i dostupnosti korištenja i ostvarenja pojedinih prava, među kojima značajno mjesto zauzima upravo pravo na zdravstvenu zaštitu.

Na samom početku IX poglavlja, *Bolesnik*, autor jasno i precizno definira pojmove bolesnik/pacijent i time uvodi jasnu i nužnu podjelu spomenutih pojmova. Riječ nije samo o terminološkoj već i o sadržajnoj razlici spomenutih pojmova u kojoj se ogleda suptilna, ali važna distinkcija identiteta bolesnika i identiteta pacijenta. U sociološkoj analizi ovih pojmova, Turza se neizostavno poziva i na djelo Talcotta Parsonsa, nositelja američke funkcionalističke teorije sredine prošlog stoljeća, čija se uloga možda najviše ogleda u definiranju i tumačenju termina *sick role*, odnosno *uloge bolesnog* koja se, kao i ostale društvene uloge, uči i osvaja kroz složen i trajan proces socijalizacije.

Posljednje (X) poglavlje Turzine knjige nosi naziv *Lekarska profesija*, u kojem autor obrađuje liječništvo kao profesiju naglašene autonomnosti i društvene prepoznatljivosti. Autonomija podrazumijeva da medicinski profesionalci imaju monopol u određivanju karaktera svoje djelatnosti, kriterijima ulaska u profesiju (kompetentnost i način školovanja), te odnosima unutar same profesije – slijedom navedenog, medicinska profesija posjeduje osoben sistem vrijednosti i normi (etički kodeks). Uloga spomenutih dokumenata nije samo određivanje nužnih principa profesije nego i definiranje granice(a) djelovanja čije nepoštovanje nadležna profesionalna udruženja mogu sankcionirati na različite načine, uključujući izbacavanje članova ili ukidanje licence, zaključuje Turza.

Osim *Bibliografije* i *Indexa* na kraju knjige kao prilog više za čitanje *Medicine i društva* treba istaknuti izvrstan *Pojmovnik*. Na desetak preglednih stranica Turza kratko i koncizno, ali iznimno informativno obrađuje nešto više od stotinjak najbitnijih sociološko-medicinskih pojmova, koji bi od koristi mogli biti svima onima koji su pročitali ovu knjigu,

ali i onima koji tragaju za instant-informacijama. Pretpostavimo li da će glavnu skupinu čitatelja ove knjige činiti studenti medicine, za očekivati je da će spomenuti *Pojmovnik* biti od velike koristi. Konačno, čitanje knjige *Medicina i društvo – Sociološki aspekti*, treba preporučiti i drugima, svima onima s interesom u osnove sociologije, ali i upućenima u specifične sadržaje sociologije medicine, prvenstveno iz razloga životnih i zanimljivih tema koje obrađuje, te razumljivog i čitljivog stila pisanja. S obzirom na autorovu opaku iz Uvoda da je *Medicina i društvo* prvotno bila zamišljena kao trodjelna knjiga (sociologije, medicinske etike i socijalne medicine), nadamo se da će i drugi tekstovi što skorije pronaći put do svojih čitatelja.

Iva Rinčić Lerga

Željko Škuljević (ur.)

Laž u politici

Međunarodni Forum Bosna, *Forum Bosne*: broj 27 (2005)

Urednik Željko Škuljević u predgovoru navodi kako je smatrao opravdanim »da se zabilježe govorenja i odjeci s okruglog stola na temu *Laž u politici*«, održanom u Zenici u organizaciji Međunarodnog Forumu Bosna. Upravo je to bio razlog da se 27. broju časopisa *FORUM BOSNE kultura – znanost – društvo – politika*, koji je objavljen 2005., dade naziv *Laž u politici*. U časopisu se nalaze radovi trinaestorice autora koji su nastojali iznijeti svoju viziju »istine o laži u politici«. Većina autora u svojim radovima otvara i analizira zbiljske probleme politike u Bosni i Hercegovini. Autori kao što su Richard Rorty, Rolf Schneider i Ivan Supek, iako izravno ne tematiziraju problematičnu zbiljnost poslijeratne Bosne, daju okvire kako analizirati laž u politici i kako bi se jedan (humanistički) intelektualac uopće trebao odnositi prema politici.

Rad Richarda Rortya, koji u prijevodu nosi naziv »Humanistički intelektualac: 11 teza«, preuzet je iz časopisa *Philosophy and Social Hope*. Akademska je sloboda, kako navodi Rorty, temelj za uspješno djelovanje humanističkog intelektualca. Ostvarujući svoju akademsku slobodu, taj intelektualac ima mogućnost »zbnunjavati klince« i na taj način osigurati da se moralna svijest svake nove generacije

barem malo razlikuje od prethodne generacije. Jedino se na taj način osigurava razvoj humanističkih znanosti i odbacuje mogućnost manipuliranja od strane politike. Dok Rorty u svom radu iznosi jedanaest teza kakav bi humanistički intelektualac trebao biti i koje su njegove zadaće, Ivan Supek kroz niz autobiografskih momenata prikazuje utjecaj i djelovanje politike na život jednog znanstvenika, književnika, ali prvenstveno – čovjeka. Analizirajući zbiljnost 20. stoljeća autor, u odlomku iz knjige *Nad ponorima*, iznosi stravičnu istinu kojom tvrdi da su sve ratove, nasilja i ubijanja pokrenuli i potaknuli vladari i vlastohlepnici koji su obmanjivali narod, manipulirali njime i pretvarali ga u stroj za ubijanje i pljačku. Autor zato traži *kroćenje politike*, jer će jedino na taj način svijet izbjeći smrtnu opasnost. Kao jedan od oblika pripitomljavanja politike, Supek navodi parlamentarnu demokraciju sa slobodnim medijima i samostalnim kulturnim ustanovama.

Kako se i u parlamentarnoj demokraciji može obmanjivati masa, u svojim su radovima iznijeli Mile Babić i Rolf Schneider, čiji je rad preuzet iz *Politisches Feuilleton Deutschlandradio Berlin* (14. 12. 2002.). Oba su autora svoja viđenja laži u politici usmjerili na najgori oblik laži, i to onaj koji se prezentira kroz razna obećanja u predizbornim kampanjama. Još je stravičnija činjenica, na koju upozorava Schneider, da je takav oblik laži isključen iz konteksta *laž*, jer je tu riječ o obećanjima koja se odnose na buduće, a ne na činjenično stanje. Mile Babić navodi kako su nosioci političke moći svjesni lažnosti obećanja što ih daju u predizbornim kampanjama. Upravo im ta svjesnost osigurava otpornost na svaku kritiku i osigurava uspjeh na političkoj sceni, kako u čitavom svijetu tako i u Bosni i Hercegovini. Proglašavajući laž istinom i obmanjujući svoje birače – politika i političari, smatraju autori, dovode u pitanje dostojanstvo pojedinca i njegovu slobodu. Analizirajući zbiljsku politiku u BiH autori, kao temeljnu tezu i gorući problem, navode prisutnost religijski interpretiranog nacionalizma.

Političke stranke u Bosni i Hercegovini, kako navodi Rusmir Mahmutćehajić, koriste religiju kao sredstvo okupljanja i osvajanja glasa na političkoj sceni. Takva politika, iako se poziva na Boga, u središte svog postojanja postavlja sebe i svoje interese. Iskorištavanje religije u političke svrhe odvodi društvo u stanje nihilizma. Iz nihilizma, koji je prisutan u Bosni, autor ipak vidi izlaz, i to u »okretanju« kao trajnoj ljudskoj mogućnosti. Jedinstvo i mir su mogući, navodi Mahmutćehajić, samo uz pomoć nadnacionalnog stajališta »naš Bog i vaš Bog je jedan« i tek će tada biti moguća *nacija naciji* na tom području. Problem naci-

onalizma analizira i Nedžad Fejzić u radu pod naslovom »Od velikih očekivanja do homo sacera«. On navodi kako glavni politički sadržaj u Bosni i Hercegovini nije istina nego nacija. Kolektivni identitet zasnovan na naciji, koja postaje sebe svjesna tek kada definira neprijatelja, biva temeljni element određivanja pojedinca. Pojedinaac, navodi autor, može biti identificiran jedino prema nacionalnoj pripadnosti. Svaki pokušaj da se bude drugačiji ili različit, shvaća se kao izravni napad protiv traženog (»i nikada dovoljno nađenog«) nacionalnog identiteta.

Ideologija obilježena nacionalizmom, u Bosni i Hercegovini, definira i vrednuje i umjetnost i umjetnika. Željko Škuljević takvo stanje naziva *višestranačkim totalitarizmom*, koji funkcionira pomoću neprirodnog braka između vlasti, medija i inteligencije. Po njemu je upravo *neslobodni umjetnik* realnost balkanske svakodnevnice, koji da bi preživio i preživljavao pristaje na nacionalno-oligarhijske vrijednosne kriterije. Nacije, izmanipulirane svojim »legalno« izabranim predstavnicima, tiraniziraju zbiljsku manjinu u Bosni i Hercegovini, a to je, kako navodi Škuljević, čovjek, pojedinac, građanin. Nermin Sarajlić u svom radu također tematizira odnos umjetnosti – koja ima mogućnost prikazati zbiljsku bol i tragediju ljudskog svijeta – i politike, koja tu umjetnost pokušava, putem svoje ideologije, smjestiti u zadane forme i zadane interpretacije. Umjetnost i njezini tvorci, ipak se odupiru toj »monstruoznoj šapi oficijelnog i masovnog neukusa«, jer bez slobode nema ni umjetnosti niti umjetnika. Kao simbol prikaza političke okrutnosti i lažnosti, autor interpretira ekspresionističku sliku Otta Dita, koja je nastala dvije godine nakon završetka, kako autor navodi, *klaonice* II. svjetskog rata, indikativnog naziva »Ratni bogalji igraju kartec«.

Aras Borić u svom radu s poststrukturalističkog stajališta analizira odnos jezika i ideologije. Ideologija se, navodi autor, proizvodi u jeziku, u diskursu kao *živom tekstu* koji putem politike postaje *tekst u akciji*. Politika je, shvaćena kao poetika privida, osmišljena na način da bi »političke elite«, kroz logocentризam, mogle proizvoditi zbilju i tu zbilju nametati masi. Na taj način, navodi autor, političke elite zadržavaju *status quo*. Iako se dekonstrukcija ne želi baviti politikom, ona nužno postaje »duhovna gerila«, odnosno oblik otpora političkoj eliti koja želi oblikovati svijet i mišljenje pojedinca. Asim Mujkić također govori o sveprisutnosti ideološke politike istine u Bosni. Preko ideja Judith Skhlar, autor zagovara *politiku slabe istine*. Samo se odbacivanjem ideološki definirane istine može omogućiti pluralizam i sloboda, a onemogućiti ponižavajuća praksa diskriminacije i ugnjetavanja, jer će svaki

društveni akter imati pravo na svoju istinu. Ideološki nametnutu istinu u svom radu analizira i Nerzuk Ćurak. Njegov rad, zanimljivog naslova »Blues za moju Bosnu (Prilog razumijevanja intuitivne zemlje)«, u odnosu dovodi daytonsku Bosnu (koja, lakanovski rečeno, *klizi u ništavilo*) i intuitivnu Bosnu kao *genus proximus* ovog Teksta. Autor koristi pojam 'intuitivna' upravo iz razloga što je intuicija prvobitna i, iako nije istina, ona je opozicija laži. Svaki put kada se istini pridaje porijeklo, ona se ograničuje, ideologizira i nacionalizira. Ideološki konstruirana, neupitna, istina dominira u Bosni i Hercegovini. Razlog tome Ćurak vidi u nepostojanju onih koji će, pomoću kontrapitanja, dovesti tu nametnutu istinu u pitanje. Autor izlaz vidi u formiranju disidentske Bosne, koja je filozofska, sociološka, kulturna, ljubavna i sportska aplikacija intuitivne Bosne. Danas se politika, navodi Spahija Kozlić, smatra metaigrom moći, koja je iz svog okrija u potpunosti potjerala etiku, a ako se i služi etikom onda je koristi kao sredstvo za postizanje svojih ciljeva. Na političkoj sceni dominiraju pojmovi kao što su identitet, suverenost, interes, legitimnost, a potpuno su nestali etički pojmovi kao što su vrlina, dobro, dostojanstvo ili pravda. Upravo iz tog razloga, navodi autor, politika, budući da nema nikakav odnos s etikom, ne bi smjela biti savjest društva.

Venita Popović, sa stajališta roda, analizira položaj žena u nacionalistički oblikovanoj Bosni. Ženu se, posebice putem medija, prikazuje kao »čuvaricu ognjišta«, *roditeljicu boraca za nacionalnu stvar*. Najjasniji se prikaz laži u politici očituje kroz žene koje su prisutne u »male democracy« samo iz razloga da se ispuni kvota zatražena od strane Međunarodne zajednice. Autorica ipak vjeruje da se kroz civilno društvo mogu pronaći bolja rješenja, kako za položaj žene u Bosni i Hercegovini, tako i za društvene probleme koji su prisutni.

Kroz čitav se časopis osjeća krik bola, tuge, razočaranja, jer se Bosna izlaskom iz jednog totalitarnog sustava uplela u drugi, nacionalno-religijski totalitarni sustav. Posljedice takvog sustava, povezanog s lažima političara, na svojoj koži osjećaju sami autori čiji su radovi prikazani u ovom časopisu. Čini se kao da je najveće razočaranje rezultat svjesnosti svih tih problema, ali istovremeno i osjećaja nemogućnosti suprotstavljanja takvom zbiljskom stanju. Pojedinaac je izgubljen u kolektivu, identificiran jedino putem nacionalno-religijske pripadnosti, a politika mu, putem lažnih obećanja, oduzima krajnji moment njegove nade koja je sadržana u vjeri u bolje sutra. Obećanja što ih političari daju u predizbornim kampanjama svjesno

su izrečene laži od strane političara. Politika kao krajnji cilj nema ostvarenje i ozbiljenje tih obećanja, nego ih koristi kao sredstva koja će im omogućiti uzdizanje do, kako navode autori, najbolje plaćenog posla u Bosni i Hercegovini. Najstrašnije je što je pojedinac svjestan takvog stanja, svjestan je lažnosti danih obećanja i zna da ta obećanja, kada izbori završe, neće biti ostvarena. Umjesto da se bori protiv toga, on pokušava postati jedan od onih koji daju lažna obećanja. To je zbiljska Bosna i Hercegovina, zemlja koja je upala u kovitlac nihilizma i ne vidi put izbavljenja. Neispunjena politička obećanja nisu jedini problem prisutan na tom području. Problem nacionalizma, koji je usko vezan uz religijsko opredjeljenje, čini bitnu svakodnevicu života u Bosni. Rat je na tom području nedavno završio, rane i sjećanja još su svježja i bolna, a takvo stanje besramno koriste političari. Odanost naroda svome Bogu i svojoj naciji političari mobiliziraju u svoju korist. Glavna je izborna parola novonastale demokracije u Bosni »On je naš«, pa se političari i političke stranke biraju isključivo po principu nacionalne pripadnosti. Tu se zaista na djelu može vidjeti kako funkcionira »višestranački totalitarizam«.

Rat, u kojem su se, kao i uvijek, borili oni s dna društvene ljestvice, stvorio je putem etničke privatizacije političku elitu u kojoj su svoje mjesto najbolje pronašle hulje, pastirski intelektualci i pokretači mržnje. Upravo njima takva Bosna kakva je danas – podijeljena, neprijateljski raspoložena, siromašna i izgubljena u metežu liberalne privatizacije – najviše odgovara. Oni žele zadržati *status quo* i to na način da koriste sakralni element prisutan u svakom narodu za identifikaciju i osiguranje potrebnih glasova na predstojećim izborima. Pomoću nacionalističke ideologije, te političke elite konstruiraju zbiljnost i nameću značenja u svijest pojedinca onemogućujući mu njegovo pravo na samoodređenje i temeljno pravo na slobodu. Njima odgovaraju pasivni pojedinci koji misle onako kako njihova nacionalna pripadnost od njih očekuje da misle. Od pojedinca se traži žrtva, u smislu odbacivanja svoje kritičke svijesti i svoje slobode, pristajanje uz kolektivno određenje i prihvaćanje da je istina ono što je u pragmatično-političkom smislu najkorisnije za njihov kolektivitet.

Osim bola, u radovima je prisutan i bijes, ali nije riječ o nihilističkom, rušilačkom bijesu, nego o želji i spremnosti na otpor. Prisutnost je nade ono što sve tekstove otvara budućnosti. Vjera u »okretanje« kao trajnu ljudsku mogućnost, vjera u intuitivnu/disidentsku Bosnu, vjera da mogu i trebaju postojati pojedinci koji su spremni na nametnutu istinu

uzvratiti kontrapitanjem – sve to ulijeva nadu u bolje sutra. Autori naglašavaju nužnost sagledavanja vlastitosti, kako kolektivne tako i individualne, sa stajališta različitosti, ali i sličnosti (»naš Bog i vaš Bog je jedan Bog«), otvoreniji i tolerantniji pristup mogućnosti postojanja različitih istina. Samo spremnošću čovjeka da kroti i ukroti politiku, a ne da čeka da bude konformistički, pragmatički ukroćen od strane politike, omogućit će ostvarenje zbiljske, ponosne i slobodne Bosne i Hercegovine.

Marita Brčić

Jean-François Lyotard

Postmoderno stanje

Izvještaj o znanju

Ibis-grafika, Zagreb 2005.

Knjiga *Postmoderno stanje* francuskog filozofa Jeana-Françoisa Lyotarda iz 1979. godine, nevelikog je opsega od nekih stotinjak stranica, što je za prosječnu filozofsku knjigu čak i ispod prosjeka. No, njezin je značaj ipak velik. Pritom za trenutak treba razdvojiti Lyotarda i postmodernu, odnosno napomenuti da sam termin 'postmoderna' nije izvorno Lyotardov, već ga on preuzima od jednog broja teoretičara umjetnosti i estetike iz SAD-a. Paradoks je možda u tome, da sam Lyotard preuzima taj pojam kako bi objasnio i opisao jednu povijesnu situaciju vezanu za znanje, znanosti, politiku, ekonomiju, zapadno društvo i njegovu budućnost, te da se pritom jako malo bavi estetskim pitanjima. Međutim – i prije ove njegove upotrebe, a posebno kao sveprisutni pojam nakon Lyotardove knjige – postmoderna se najčešće pojavljuje, kao filozofsko-povijesni i problemski sklop pitanja o krizi moderne, s jedne strane, ali i kao sveprisutna kategorija označavanja estetskog, s druge strane. Naime, svaki sljedeći književni, filmski, slikarski, glazbeni i uopće svaki umjetnički značajan događaj poslije *Postmodernog stanja* – koji izbjegava modernističko prikazivanje, tematiziranje i opisivanje subjekta i društva – ubrzo dobiva epitet 'postmodernog'. Postmoderna uskoro tako postaje nezaobilazan eponim, a za neke, njezin začetnik ili 'ideolog' to postaje i sam Lyotard. No, analiza samog djela djelomično opovrgava takvo razumijevanje. Stoga je po-

trebno podsjetiti na sam sadržaj te značajne filozofske studije. O čemu, dakle, Lyotard u svojoj najpoznatijoj i prilično utjecajnoj knjizi *Postmoderno stanje* doista govori?

Sam podnaslov nas upućuje – riječ je o suvremenom izvještaju o znanju (u 1979.), a opseg tog izvještaja Lyotard pokriva, uvjetno govoreći i prostorno, u najrazvijenijim zapadnim društvima. On se bavi krizama u naracijama, koje danas više ne mogu održavati legitimacijski korak s novonastalim stanjem u društvima na koje utječu nove tehnologije, povijesni i političko-društveni događaji uopće (kao što je razdoblje nakon Drugog svjetskog rata na primjer), itd. Kao novi ključni elementi postmodernog vremena, po Lyotardu, javljaju se pomaci u shvaćanju i difuznoj upotrebi jezika, tj. jezična pragmatika koju povezuje s nekim istraživanjima Ludwiga Wittgensteina. Po samom Wittgensteinu, riječ je o učincima diskursa i o različitim vrstama iskaza, koji se uslijed toga javljaju, a koje on u svojim *Filozofskim istraživanjima* zove »jezičnim igrama«. One omogućuju heterogenost postupaka i poteza koji ne proizlaze iz tradicionalnih legitimacijskih strategija, već iz situacije do koje je došlo uslijed njihove krize. Lyotard pritom ne trivijalizira pitanje moderne, već ispituje mogućnosti razumijevanja odnosa nastalih uslijed njezine krize, a koji ne prate samo preslagivanje odnosa moći već i njezinih novih nesigurnih, ali i pokretljivijih i sve brojnijih utemeljenja. Potrebna je metoda dvojaka: ona filozofa i ona stručnjaka. Same po sebi, one nijedna ne nose konačan zaključak. Što se tiče specifične domene stručnjaka, osobit je naglasak na sociologiji (koja se ovdje bavi društvom i društvenom sudbinom znanja uopće), ali i na istraživanju jezika. Značajan je doprinos filozofije jezika i znanosti, kojih suvremene tendencije autor ne samo da poznaje već ih i nezaobilazno ugrađuje u svoju analizu moderne-postmoderne.

Po Lyotardu, promjene položaja znanja uvodi društva u postindustrijsko doba i u kulturu postmoderne. U njemu se kao jedan od važnijih javlja problem legitimnosti, koji redefinira znanje znanosti i njegove učinke na društvo, i to prije svega na javnu moć i institucije civilnog društva. No, ono što će uglavnom određivati odnose u postmodernom društvu prije svega su spomenute jezične igre, koje ukazuju na mijenu društva. Ove se mijene sastoje od novih momenata u ekonomiji, poznati raspad velikih naracija (u znanosti, ali i izvan), promjene sebstva usred novog spleta okolnosti u odnosima jezika i znanja (Foucault bi, recimo, tu upozorio na ovu novost kao na nastajuće *tehnologije sebstva*). No, posebni značaj rasta jezičnih igara jest utjecaj na jasnoću, ali i rast komunikativne sastavnice društva koja znači

novi način društvenog vezivanja i minimum odnosa koje društvu uopće omogućuju postojanje. To, doduše, ne znači da je u jezičnim igrama riječ o manipulacijskom govoru, jednostavnom i jednostranom prijenosu poruka, slobodi izraza itd., već je tu prisutan očigledan preplet jezičnih strategija i, kako sam Lyotard kaže, *poteza* koji utječu na društvo i kontekst postmoderne. U tome on onda i vidi jedan obris novog postmodernog društva u opisu, što ga nudi sociološka teorija funkcionalizma i jedan od njegovih najpoznatijih teoretičara Talcott Parsons, a to je izravan odgovor na velike naracije povijesti kakve su Hegelova filozofija povijesti i prava, ali i marksistički projekt emancipacije od svjetsko-povijesne vladavine kapitala i njegovih oblika dominacije u politici, ekonomiji, kulturi i društvu. Upravo slom velikih povijesno-političkih projekata kao što su nacizam ili komunizam (ovdje se dakle ne radi ni o poistovjećivanju kao niti o suvislom problemskom i povijesnom razlikovanju istih, jer niti za to ima mjesta, niti je okvir teme time zadan) jedan je od najvidljivijih lomova moderne i uzrok pojave drugih oblika naracija koje počinju utjecati, ali i pokretati razvoj društva. Društvo je utoliko bliže funkcionalističkom ustroju i sliči sustavu koji različite poremećaje unutar njega (štrajkovi, revolucije i druge političke promjene, ekonomske krize, itd.) koristi kao poticaje vlastita uređenja i preuređenja.

Problem znanja u takvom se društvu prebacuje na razlikovanje znanstvenog znanja od jedne druge vrste znanja, onog narativnog, odnosno njihovih pragmatičnih učinaka. Naime, znanstveno znanje ne može funkcionirati više na podlozi onih danosti koje ga utemeljuju akademskom reformom što ju je sproveo (i koja je široko prihvaćena u velikom djelu zapadne akademije) u 19. stoljeću Wilhelm Dilthey. Posebno je to nemoguće u postmodernoj konstelaciji, gdje se sve više postavljaju pitanja legitimnosti, učinkovitosti i performativnog (izvedbenog) dosega znanja, a ne njegova spekulativnog utemeljenja i istraživanja koje ga nastavlja. U tome se i isprepliću narativno znanje (znanje koje nije znanost) i znanstveno znanje (*igra podučavanja i igra istraživanja*) pri čemu jedno više ne postoji nužnije od drugog. Izlažući njihove posebne karakteristike po vrsti iskaza, odnosu prema tradiciji, njihovim ulogama u jezičnim igrama, itd., one se pokazuju kao elementi strategije, a ne vrijednosti za sebe. No, pored Wittgensteina, Lyotard koristi suvremene uvide semiotičara R. Barthesa, Ch. A. Piercea i drugih, ali i anglosaksonskih filozofa jezika – kao što su J. L. Austin, J. H. Searle i drugi – nastojeći u duhu vremena uvidjeti i jednu novu povijesnu situaciju u kojoj se pitanje

jezika našlo. On sam na jednom mjestu kaže da, kad govori o novoj, ključnoj ulozi jezika vlastitog vremena: *govoriti znači boriti se, u smislu igranja, a činovi jezika proizlaze iz opće agonistike*.

Slično možemo primijetiti i kod opisa sustava znanstvenog znanja. Naime, već tada poznato i na francuski prevedeno ključno djelo Thomasa Kuhna *Struktura znanstvenih revolucija*, ili djela Brune Latoura, čine se nezaobilaznim. U odnosu, dakle, znanja i društva sve se više pojavljuju kao bitna pitanja legitimnosti i performativnosti. Legitimnosti znanja sve se više podređuje pitanjima praktičnog subjekta zajednice, odnosno pitanja koja samu tradicionalnu legitimnost stavljaju pod znak pitanja i time pod utjecajem *tehnologija i uzleta kapitalizma* delegitimiziraju velike priče, što znači i znanje znanosti. No, upravo je ova delegitimizacija sredstvo autonomne legitimacije znanosti kao jedne od jezičnih priča i igara. Tu se ponovno pojavljuje Wittgenstein kao ključni filozof jezika za Lyotarda, a s kojim se otkriva pravo područje i tema postmodernog stanja, koje se očituje u razlikovanju legitimnosti i performativnosti. Ovaj raskol slijedi i Wittgensteinov raskol s pozitivizmom Bečkog kruga u istraživanju legitimnosti. Nestajanje velikih priča time nije izlika za barbarstvo, već put legitimnosti iz praktičnih strategija i praksi jezičnih igara, koje stvaraju nove komunikacijske interakcije. U jednoj fusnoti, Lyotard lucidno primjećuje da ni filozofija institucionalno ne može pobjeći od toga, već da sama treba ispitati mogućnost vlastitoga napredovanja (i legitimacije) u prethodnom preispitivanju vlastitih veza sa sveučilištem.

Performativnost se tu javlja kao jedno novo pitanje legitimacije istraživanja, znanja i tehnike. Ono se proteže na društvo pojačavajući neke povijesne veze (kao one između bogatstva i tehnike nastale u 18. stoljeću), a neke transformira u oblike koji više odgovaraju postmodernom stanju. Tu se misli na sve prisutniji odnos tehnike i znanja. I u tome je Lyotard u dosluhu s nekim teoretičarima iz svog doba, kad govori tehničari kao o nastavcima ljudskih organa ili psiholoških sustava (tako recimo, prije njega poznati pionir suvremene teorije o medijima Marshall McLuhan u podnaslovu jedne od svojih najpoznatijih knjiga *Razumijevanje medija*, iste zove ljudskim performansama). Ove tehnike služe optimalizaciji performansi čiji je jedini značaj u učinkovitosti (a ne u lijepom, pravednom, istinitom, itsl.). Ovime se tehnički kriterij uveden u znanstveno znanje pokazuje kao najutjecajniji element kod kriterija istine. Zato performativnost kao strategija djelovanja prelazi i samo ekonomsko opravdanje

znanstvenog djelovanja posredstvom pojačavanja tehnicističke odlike znanja i znanosti, te utječe i na sveopće društveno polje, dovodeći se u odnos spram pravednosti. Posebno su za Lyotarda instruktivni uvidi njemačkog sociologa Niklasa Luhmanna iz njegova poznatog djela *Legitimacija kroz proceduru*, iz kojeg Lyotard zaključuje kako u postindustrijskim društvima normativnost zakona biva zamijenjena performativnošću postupaka. Drugim riječima, na djelu je trijumf funkcionalističkog opisa društva i legitimacije putem moći koja traži rezultat. Slično je i s obrazovanjem, odnosno s onime što Lyotard bez uvijanja zove – prijenosom znanja. I na njega utječe kriterij performativnosti. Ironično primjećujući, on konstatira da postmoderno razdoblje kroz delegitimnost i nadmoć performativnosti otkucava kraj razdoblja Profesora. Upravo na obrazovanju, i to visokom obrazovanju, Lyotard pokazuje dubinu transformacije suvremenog društva, koje velike naracije filozofije dotad nisu uspjele shvatiti, a rasprave što su ih nekad Kant ili Schelling vodili o sveučilištu neosporno spadaju u neko davno, prijašnje vrijeme. Naime, utjecaj kriterija performativnosti na obrazovanje treba doprinijeti što većoj performativnosti društvenog sustava, što znači da institucije visokog školstva više nisu pozvane obrazovati ideale, stvarati elite koje će biti sposobne voditi naciju u njezinu oslobođenje, već je riječ o stvaranju kompetentnih osoba koje će biti sposobne na odgovarajući način odigrati svoju ulogu na pragmatičnim položajima koji su potrebni institucijama. Utoliko je sveprisutna interdisciplinarnost među znanostima upravo dio doba delegitimnosti i performativnosti. I tu se funkcionalni ciljevi najviše potvrđuju u obrazovanju nove društvene moći spremne odgovoriti na nove odnose u društvu.

I zato, na kraju, Lyotard može reći da se postmoderna znanost bavi istraživanjima i propitivanjima nestabilnosti i legitimitnošću putem *paralogije*. To znači da istraživanje u postmodernom shvaćanju znanja proizlazi iz imanentnih uvjeta znanja obilježene jezičnim igrama, njihovom heteromorfnošću (i uopće velikom mogućnošću da upravo takve i budu), delegitimnošću i performativnošću, što je sve poticaj da bi se izašlo iz determinizma »pozitivističke« *filozofije učinkovitosti*. Zato se postmoderna bavi nerješivim, nemogućim, procesima i događajima na rubu katastrofe, kontrole, pragmatičnim paradoksima uopće i time mijenja smisao znanja i opisuje njezinu promjenu. Kao znanost, ona legitimitnost ne povezuje s najboljom performativnošću, već s razlikom shvaćenom kao *paralogijom* (nepotpuno, rubno, ili čak i iskrivljeno zaključivanje). Takva strategija utoliko zastupa 'male

priče' kao prevladavajući oblik istražujući različite *paralogije* kao mogući sustav legitimacijskih strategija kroz različite jezične igre. To je i strategija koja će dopustiti da ispitujemo nove, postmoderne razlike i mogućnosti.

Bitna stvar u *Postmodernom stanju* jest da je knjiga pisana s namjerom, ne toliko da sudi, koliko da istraži. Nedvojbeno je Lyotard iskoristio priliku dati i neki vlastiti sud. Pa ipak, pozornije čitanje pokazat će da se on velikim dijelom nastoji nadovezati na nove spoznaje proistekle iz raznorodnih i mnogih istraživanja. Iako su uz filozofiju velikim dijelom prisutna i mnoga sociološka djela, ne možemo govoriti o filozofijskoj nepotpunosti (štogod to značilo). Prije se čini da je riječ, jednim dijelom, o pokušaju suvislog razmatranja znanja, ali i društva koje ima sve većih problema u odnosu onoga što reprezentira i onoga što jest. U drugom dijelu, Lyotard je naravno autor koji izražava svoj stav o novim problemima i stanjima suvremenog društva i to tako da nastoji iznaći ona problemska čvorišta društva koja njegove mijene mogu najbolje opisati. No, njegovo djelo o postmoderni ipak je neka vrsta socijalno-filozofijskog propitivanja momenata koji utječu na budućnost, a time postaje izniman govor o povijesti. No, ona je i govor o metodi suvremene misli koja, da bi takva doista i bila, mora uočiti nove horizonte mišljenja. Lyotard je na taj način uobličio neke već prisutne tendencije koje uočavaju neke bitne promjene. Spomenuo bih dvije.

Prvo, to je uočavanje transformacije društva u jedan funkcionalistički sustav temeljen na učinkovitosti, performativnosti i legitimitnosti. Da se ne bismo krivo razumjeli, Lyotard je ovdje deskriptivan, a ne filozof s tezom o nužnosti funkcionalizma. Naime, on uočava da postoje društveni, ali i pragmatični i djelatni razlozi zašto se društvo usmjerava prema takvom razvoju događaja. Upravo otkrivajući ono što djelatno utječe na preslagivanje društvenih i individualnih uloga, on otkriva i potencijal koji je potreban i poželjan u tom društvu. On se, dakle, ne usmjerava na razumijevanje funkcionalističkog modela društvenog sustava iz filozofskih motiva propitivanja o granicama slobode u takvom društvu, npr., već na razumijevanje određene imanencije društva koja ga čini djelatnim i živim. Kao što se vidi iz knjige, otkriva cijelo jedno novo pozicioniranje koje je u skladu s onim razvojem ekonomskih i političkih i jezičnih odnosa

Taj drugi moment, govor o jeziku, *jezičnim igrama* kao vjerojatno najživotopisnijem terminu njegove rasprave, Lyotard uvodi jednu važnu novost. Jezik kod njega, kao pragmatična, živa kategorija društvene veze, pa i iden-

titeta biva transformiran u jednu novu konstelaciju za koju možemo reći da ima dalekosežne posljedice. Riječ je, dakako, o nečemu što izvorno on sam i nije izvorno prvi naćeo, a to je odnos jezika i povijesti. Jezik i povijest u slučaju *Postmodernog stanja* konaćno su jasno istrgnuti iz ćvrstog zagrljaja u odnosu spram nacije. Jezik pragmatićki prestaje biti, dakle, samo sredstvo povijesnog i politićkog identiteta, već i pragmatićko sredstvo analize, cilj proućavanja i strategija prelaska granica razlićitih društvenih veza. Snaćni utjecaj što ga je Lyotardova knjiga imala doveo je do toga da se odnos jezika i povijesti ili nacije smatra samo jednim odnosom koji mora pronaći nešto više legitimacije od povijesne vrijednosti nacionalne emancipacije, eda bi preživio kao jezićna strategija koja bi mogla graditi društvene veze. Stavljajući jezik iznad ovih određenja, Lyotard je, unatoć varljivoj oznaci jezićne *igre*, uoćio iznimnu znaćajnu, novu i ozbiljnu ulogu u oblikovanju društva.

A to – pored funkcionalistićkog modela društva – ukazuje da kriza moderne iskoraćuje iz modernistićkih postavki velikih naracija koje zahvaćaju u smisao povijesti. Moderna, koja se temelji na velikim naracijama reprezentacije i napredovanja smisla povijesti stavljena je, pojavom postmodernog diskursa samog Lyotarda, pod znak pitanja. Projekt koji je nastao (i takvim se razumije) kao projekt novovjekovnih filozofićjskih, znanstvenih, ekonomskih, kulturnih i ostalih paradigmi u jednom trenutku je dakle došao do zastoja. No, sam Lyotard zapravo je i sam vjesnik novih odnosa prema pitanju moderne i

njezinih velikih pothvata koji, kako danas izgleda, i nisu presudno uspješli izmijeniti ćovjećanstvo (ono zapadno napose) nabolje. S druge strane, trideset godina nakon Lyotardova *Postmodernog stanja* situacija se ćini gotovo paradoksalnom. Sve je oćiglednije, naime, da je danas gotovo teće razaznati da li je veći predmet osporavanje moderna sama ili postmoderna. Sama postmoderna, zajedno s Lyotardom, shvaćena je kao jedna površna analiza bitnih problema vremena u kojem je nastalo zadobivajući svakakve epitete (»strategija zaborava«, npr.). Moglo bi se, s druge strane, reći da status današnjih filozofićskih i drugih rasprava nastoji uopće zaboraviti što je Lyotardova knjiga nekad doista i tematizirala. Upravo je zato bitno danas ponovo uzeti Lyotarda i proćitati ne samo što je on tada napisao već i što je sve ugradio u svoju studiju o postmoderni. Vidjelo bi se da je tu prisutno mnoštvo autorskih imena koja ni danas nisu izgubila vaćnost (Luhman, Wittgenstein, Austin, Searle, McLuhan, De Certeau, Kuhn, Latour i drugi). Oni se bave relevantnim pitanjima društva, individue, identiteta, jezika, njihova mećuodnosa prema povijesti i biti ljudskog; odnosa prema znanju, znanja prema jeziku, simbolima itd.. A to su, oprostite ćete, relevantna filozofićska pitanja i onda i danas. A Lyotard, koji je na temelju nekih od tih uvida i vlastitih razmišljanja i analiza postavio neka pitanja i pokušao odgonetnuti njihov domet, napisao je pritom barem legitimnu, ako ne i relevantnu filozofićsku knjigu.

Snjećan Hasnaš